

Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Ιδιαιτερότητες της ελληνικής οικογένειας

Χριστίνα Νόβα-Καλτσούνη, αναπλ. καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πατρών

1. Εισαγωγικά

Το σημαντικότερο πρόβλημα, που αντιμετωπίζει κανείς προσεγγίζοντας το θεσμό της οικογένειας, είναι η εννοιολογική οριοθέτηση. Τι εννοούμε ακριβώς με τον όρο «οικογένεια»; Μπορεί ο όρος αυτός να έχει ακόμη και σήμερα το ίδιο περιεχόμενο που είχε στην προβιομηχανική-αγροτική κοινωνία ή αργότερα στη βιομηχανική;

Μπορούμε, δηλαδή, να αποδώσουμε με την ίδια έννοια τρόπους οργάνωσης της ιδιωτικής ζωής, όπως τους συναντούμε σε διαφορετικές εποχές και σε διαφορετικούς πολιτισμούς; Ποιες αντιλήψεις περί οικογένειας αποκαλύπτει και τι συνεπάγεται για την επιστημονική προσέγγιση και ανάλυση του θεσμού η χωρίς διάκριση χρήση του όρου «οικογένεια»;

Στην κοινωνιολογία χρησιμοποιείται ο όρος «οικογένεια» σχεδόν αδιάκριτα, αποδίδοντας κυρίως ένα σχήμα που αποτελείται από γονείς και παιδιά, χωρίς τις περισσότερες φορές να λαμβάνονται υπόψη κοινωνικοοικονομικές ιδιαιτερότητες, που προσδιορίζουν τη μορφή και λειτουργία του. Χρησιμοποιείται, δηλαδή, ο όρος «οικογένεια» ως όρος γενικής ισχύος και με διαχρονική διάσταση¹, ενώ είναι αμφίβολο αν το σχήμα γονείς-παιδιά, που είναι κυρίαρχο στη βιομηχανική κοινωνία και λειτουργεί ως πρότυπο, απαντάται σε όλες τις εποχές και σ' όλους τους πολιτισμούς.

Σήμερα είναι πλέον σαφές ότι δεν μπορεί να γίνεται λόγος για την «οικογένεια»

---

1. Η χρήση γενικών εννοιολογικών κατηγοριών είναι προϊόν της προσπάθειας της κοινωνιολογίας να διατυπώσει μια γενική θεωρία κοινωνικής οργάνωσης, που θα μπορούσε να ισχύει σε κάθε περίπτωση, χωρίς να υπεισέρχεται σε αναλύσεις διαφορετικών μορφών κοινωνικής συμβίωσης.

Αυτή ακριβώς η αναγκαιότητα επιβάλλει και την αφαίρεση, τη γενίκευση και την αποστασιοποίηση από την ιστορία. Στην προκειμένη περίπτωση θα ήταν λάθος να συναχθεί το συμπέρασμα ότι θα έπρεπε να παρατηθούμε εντελώς από τη χρήση του όρου «οικογένεια» όταν αναφερόμαστε στις προβιομηχανικές-προκαπιταλιστικές κοινωνίες. Αντίθετα, κάτι τέτοιο θα ήταν ιδιαίτερα δύσκολο σε μια επιστημονική εργασία. Τέτοιες γενικές κατηγορίες συμβάλλουν θετικά στη σύγκριση τυπικά όμοιων φαινομένων που απαντώνται σε διαφορετικούς κοινωνικούς σχηματισμούς και στον εντοπισμό ιδιαίτεροτήτων μεταξύ φαινομένων και κοινωνικών μορφωμάτων.

νεια» αλλά για τις «οικογένειες» ή, καλύτερα, για τρόπους οργάνωσης της προσωπικής-ιδιωτικής ζωής. Η εμμονή, εντούτοις, στη χωρίς διάκριση χρήση του όρου «οικογένεια» υποδηλώνει πως ο θεσμός αυτός, στη συμβατική του μορφή, παρέμεινε αδιαφοροποίητος στο χρόνο, παρά τις μεταβολές των στοιχείων που τον προσδιορίζουν, και πως εξακολουθεί να ισχύει όχι μόνον ως το κυρίαρχο, αλλά προπάλτων ως το μοναδικό σχήμα οργάνωσης του ιδιωτικού βίου. Υποδηλώνει ακόμη την προσπάθεια να αποδώσουμε με αυτόν διαφορετικούς μεταξύ τους τρόπους οργάνωσης της ιδιωτικής ζωής των ανθρώπων, από την παραδοσιακή αγροτική οικογένεια μέχρι την οικογένεια-πυρήνα και τα σημερινά υποκατάστατα ή εναλλακτικά σχήματα προς τη συμβατική οικογένεια.

Το γεγονός αυτό παραπέμπει στις σοβαρές δυσκολίες που ανακύπτουν όταν χρησιμοποιούνται εννοιολογικές κατηγορίες γενικής ισχύος για την προσέγγιση φαινομένων που ανήκουν σε διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες. Οι τύποι της οικογένειας είναι πάντα ένα τμήμα του τρόπου οργάνωσης και λειτουργίας μιας κοινωνίας, ανεξάρτητα από το αν οικογένεια και παραγωγή αποτελούν μια ενότητα ή είναι ξεχωριστά τμήματα. Αυτό σημαίνει πως μεταβολές στον τρόπο που λειτουργεί και αναπαράγεται μια κοινωνία επιφέρει μεταβολή και στην οικογένεια. Κι αυτό γιατί μεταβολές στους όρους ζωής των κοινωνικών υποκειμένων είναι συνυφασμένες με αλλαγές στις αξίες και τους κανόνες και κατά συνέπεια και στις κοινωνικές τους σχέσεις. Δεν μπορούμε, για παράδειγμα, να κατανοήσουμε την έννοια του δικαίου, τις θρησκευτικές δοξασίες ή τις οικογενειακές σχέσεις μιας κοινωνίας, αν δεν έχουμε κατανοήσει τον τρόπο που η συγκεκριμένη κοινωνία εξασφαλίζει τη συνοχή, τη λειτουργία και αναπαραγωγή της.

Η οικογένεια προχωρά όπως προχωρά και η κοινωνία μεταβάλλεται μαζί της, είναι δημιούργημα του κοινωνικού συστήματος και αντικατοπτρίζει τις συνθήκες διαμόρφωσης και λειτουργίας του. Αυτό σημαίνει πως δεν είναι δυνατόν να εξετάζεται η οικογένεια ως ένα αυτόνομο τμήμα της λοιπής κοινωνικής πραγματικότητας. Αυτή η σαφής διάκριση μεταξύ κοινωνίας και οικογένειας απαντάται στις σημερινές δυτικές κοινωνίες, όπου το σύστημα της υλικής παραγωγής είναι ταυτόσημο με τις οικονομικές δραστηριότητες και διαδικασίες, ενώ οι λοιπές κοινωνικές σχέσεις (π.χ. κράτος, οικογένεια κ.λπ.), που παλαιότερα ήταν στενά συνδεδεμένες με τις παραγωγικές, προβάλλουν ως ξεχωριστά τμήματα της κοινωνικής πραγματικότητας. Για παράδειγμα, ενώ στις προβιομηχανικές κοινωνίες χρησιμοποιείται ο όρος «οίκος» για να αποδώσει μια εικόνα νοικοκυριού και παραγωγής, στη βιομηχανική κοινωνία γίνεται λόγος για «οικονομία» και «οικογένεια»². Η διάκριση αυτή μεταξύ

2. Στην Κοινωνιολογία της Οικογένειας, η θέση ότι η οικογένεια αποτελεί ομάδα υποδηλώνει πως η οικογένεια γίνεται αντιληπτή ως σχήμα που υπάρχει για τον εαυτό του και την αναπαραγωγή του και όχι για το άτομο, το οποίο περνά σε δεύτερη μοίρα. Υπάρχει, δηλαδή, σαν μια αντικειμενικοποιημένη κατασκευή, αποστασιοποιημένη από τα άτομα που την απαρτίζουν και η οποία επιβιώνει παρά τις αλλαγές των μελών της.

ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας δικαιολογεί κατά κάποιον τρόπο και το γεγονός ότι στη θεωρία της Κοινωνιολογίας της Οικογένειας συναντά κανείς την άποψη ότι η οικογένεια είναι ένα σχετικά αυτόνομο και σχεδόν ανεξάρτητο από την υπόλοιπη κοινωνία σχήμα³.

Πρόκειται για την κλασική αντίληψη περί οργάνωσης της ιδιωτικής ζωής, που θέλει τη συμβατική οικογένεια ως το μοναδικό οικογενειακό σχήμα, σχετικά αυτόνομο και ανεξάρτητο από την κοινωνική πραγματικότητα. Στο πλαίσιο αυτής της θεώρησης, η οικογένεια αποτελεί πηγή συναισθημάτων και χώρο προστασίας του ατόμου από μια σκληρή, γραφειοκρατική και παράλογη κοινωνική πραγματικότητα.

Μια τέτοια όμως προσέγγιση ενισχύει την αντίληψη περί οικογένειας ως αυτόνομης ομάδας⁴ και έχει ως αφετηρία τη λεγόμενη «ίδια δυναμική» της. Η θέση αυτή, όχι μόνον είναι ανιστορική, αλλά εξαιρεί από κάθε προσπάθεια μελέτης θεμάτων της οικογένειας ή της οικογενειακής πολιτικής τις λοιπές μορφές συμβίωσης ή οργάνωσης της ιδιωτικής ζωής, από τη μοναχικότητα μέχρι τη μονογονεϊκή οικογένεια ή την οικογένεια χωρίς γάμο. Μόνο στα πλαίσια μιας τέτοιας θεώρησης γίνεται κατανοητή η ανησυχία που εκφράζεται σήμερα για την «κρίση» ή τη «διάλυση» της οικογένειας. Με τον τρόπο, όμως, αυτό αποσιωπάται το γεγονός ότι η οικογενειακή ζωή, σχεδόν στο σύνολό της, προσδιορίζεται από οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες, που μεταβάλλονται στο χρόνο μεταβάλλοντας συγχρόνως και εκείνη.

2. Η οικογένεια χθες και σήμερα. Κρίση ή εκσυγχρονισμός

Στην παραδοσιακή-προκαπιταλιστική κοινωνία δεν μπορεί να γίνεται λόγος για οικογένεια με τη σημερινή έννοια του όρου. Η οικογένεια αυτής της εποχής δεν αποτελεί μόνο μια κοινότητα συνύπαρξης, ελεύθερου χρόνου, κοινωνικοποίησης των νέων μελών και κατανάλωσης, αλλά αποτελεί πάνω απ' όλα τη βασικότερη μονάδα παραγωγής. Σ' αυτή την κοινωνία η παραγωγή είναι αδιανόητη χωρίς αυτό το οικογενειακό πλαίσιο. Και τα δύο, οικογένεια και παραγωγή, αποτελούν αδιάσπαστη ενότητα, οικογενειακές σχέσεις και παραγωγικές σχέσεις είναι έννοιες ταυτόσημες. Αυτό ισχύει τόσο για την αγροτική οικογένεια, όσο και για την οικογένεια του τεχνίτη στην Ευρώπη, με μικρές μόνο παραλλαγές⁵. Ο τρόπος ζωής των αγροτών και των τεχνιτών αποτελούσε μια συνένωση παραγωγής και «οικογενειακής ζωής». Πρόκειται εδώ για έναν τρόπο ζωής που χαρακτηρίζεται ως «κοινωνική ζωή ολόκληρου του οίκου».

Όπως εύστοχα παρατηρεί η Δουμάνη, «η παραδοσιακή οικογένεια ήταν ένας

3. R. Koenig, *Familie und Familiensoziologie*, W. Bernsdorf (Hrg.), *Woerterbuch der Soziologie*, 2. Aufl. Stuttgart 1969, σελ. 225.

4. Συναντά κανείς στον Brunner την υπόμνηση ότι στη Γερμανία ο όρος «οικογένεια» χρησιμοποιείται στην καθημερινή γλώσσα για πρώτη φορά το 18ο αιώνα. Μέχρι τότε γινόταν λόγος για «νοικοκυριά» (Haus) και Οικονομία (Wirtschaft). Βλ. O. Brunner, «*Neue Wege der Verfassung- und Sozialgeschichte*», Goettingen 1968, όπως αναφέρεται στο H. Rosenbaum, *Formen der Familie*, stw 374, σσ. 30-31.

θεσμός που προϋπήρχε των ατόμων που τον αποτελούσαν σε μια δεδομένη στιγμή και εξακολουθούσε να υπάρχει και μετά το θάνατό τους»⁶. Αντίθετα η σύγχρονη οικογένεια αντανακλά τη συμφωνία των ανθρώπων να ζήσουν μαζί για όσο διάστημα κρίνουν ότι η σχέση που δημιουργείται ικανοποιεί τις ατομικές ανάγκες και προσδοκίες τους. Τα δύο αυτά πρότυπα οργάνωσης της οικογενειακής ζωής θα μπορούσε κανείς να τα παραλληλίσει με τις έννοιες της «Κοινότητας» (Gemeinschaft) και της «Κοινωνίας» (Gesellschaft) του Toennies, που υποδηλώνουν είδη σχέσεων και μορφές δεσμών στα πλαίσια της συμβίωσης⁷. Χαρακτηριστικό της «Κοινότητας» είναι η κοινοτική και οικογενειακή αλληλεγγύη, ενώ στην «Κοινωνία» πρόκειται για «τεχνητή δημιουργία ενός συνόλου ανθρώπων που επιφανειακά μοιάζει με την κοινότητα, στο βαθμό που τα επιμέρους άτομα ζουν και κατοικούν μαζί και ειρηνικά. Όμως στην κοινότητα παραμένουν ενωμένα παρ' όλους τους παράγοντες που τα χωρίζουν, ενώ στην κοινωνία παραμένουν χωρισμένα παρ' όλους τους παράγοντες που τα ενώνουν»⁸.

Η επικράτηση του καπιταλισμού σήμαινε εξορθολογισμό της παραγωγής και προσανατολισμό της προς τη μισθωτή εργασία. Η εργασία δεν συντελείται πλέον μέσα στα πλαίσια της οικογενειακής μονάδας, αλλά υπάρχει ο διαχωρισμός της από αυτήν. Κάτω από αυτές τις συνθήκες διαχωρίζεται η οικογένεια από το μη οικογενειακό, κοινωνικό πλαίσιο (παραγωγή) και ξεπροβάλλει αυτό που ονομάζουμε ιδιωτική σφαίρα και συνδέεται στενά με το σχήμα που σήμερα αποτελεί την οικογένεια. Γυναίκες και παιδιά απομακρύνονται από την παραγωγή και ακολουθεί ένας χωροταξικός και κοινωνικός διαχωρισμός των κλάδων εργασίας των συζύγων (εργοστάσιο-σπίτι). Το χαρακτηριστικό της παραδοσιακής κοινωνίας ήταν η οργάνωσή της με άξονα την ομάδα, ενώ, αντίθετα, ο εκσυγχρονισμός συνετέλεσε στη μετατόπιση του άξονα αυτού από την ομάδα στο άτομο⁹. Με την έννοια αυτή, η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία έχει τα χαρακτηριστικά ενός σχήματος, στο

5. H. Rosenbaum, *ό.π.* (σημ. 4), σσ. 30-31.

6. Μ. Δουμάνη, «Ελληνική οικογένεια: Από τη συλλογική οργάνωση στις διαπροσωπικές σχέσεις», στο Στέλλα Τσίτουρα (επιμ.), *Φροντίδα για την οικογένεια*, Αθήνα 1990, σσ. 11-16 (11).

7. Ο Δ. Τσαούσης θεωρεί ότι οι έννοιες της «Κοινότητας» και της «Κοινωνίας» του Toennies ανταποκρίνονται στους όρους του ρωμαϊκού δικαίου «*communio*» και «*societas*» και οι οποίοι υποδηλώνουν δικαιώματα κυριότητας ή άλλα, που περισσότερο από ένα πρόσωπα έχουν πάνω σε πράγματα ή άλλα περιουσιακά στοιχεία. Τα δικαιώματα αυτά δημιουργούν μεταξύ των προσώπων δεσμούς, των οποίων η βάση σε καθεμιά από τις δύο αυτές περιπτώσεις είναι διαφορετική. Στην *communio* το πράγμα προϋπάρχει του δεσμού, ενώ, αντίθετα, στη *societas* (μεταφράζεται και ως εταιρεία), ο δεσμός προηγείται του πράγματος, ακριβώς όπως και στη σύσταση της εταιρείας, όπου ο δεσμός των εταίρων δημιουργεί την εταιρεία και τα δικαιώματά τους σ' αυτήν. Βλ. Δ. Τσαούσης, *Η κοινωνία του ανθρώπου*, Gutenberg 1989, σελ. 108.

8. F. Toennies, *Community and Society*, Hyper and Row N.Y., 1975, όπως αναφέρεται στο Δ. Τσαούσης, *ό.π.* (σημ. 7), σελ. 111.

9. Α. Μουσούρου, «Αστεακή οικογένεια και κοινωνικός εκσυγχρονισμός», στο Στέλλα Τσίτουρα (επιμ.), *ό.π.* (σημ. 6), σσ. 17-22 (17).

πλαίσιο του οποίου το άτομο δρα με στόχο να εξυπηρετήσει την επιβίωση και τα συμφέροντα αυτού του σχήματος, υποτάσσεται στις επιταγές του και εκχωρεί την ατομικότητά του προς χάριν της διατήρησης της ενότητας και της συνοχής του σχήματος. Βασική μονάδα της κοινωνικής οργάνωσης είναι όχι το υποκείμενο, αλλά ο ρόλος του ως μέλος μιας ομάδας. Τα άτομα φαντάζουν να έχουν προκαθορισμένους ρόλους, που πρέπει να εκπληρώσουν στα πλαίσια μιας με οργανισμό παραλληλιζόμενης μονάδας, με στόχο τη λειτουργία και την αναπαραγωγή της. Η ομάδα προέχει της ατομικότητας.

Στη βιομηχανική και μεταβιομηχανική εποχή σημειώνεται κυριολεκτικά αντιστροφή αυτής της πραγματικότητας, αφού η ομάδα τίθεται όλο και περισσότερο στην υπηρεσία του ατόμου, στη διάθεση του οποίου υπάρχει ένα πλήθος επιλογών αναφορικά με τη σχέση του με την ομάδα. Μπορεί να τη διαμορφώσει σύμφωνα με τις ανάγκες του, να την αμφισβητήσει αν δεν ανταποκρίνεται στις προσδοκίες του ή να την εγκαταλείψει, όταν δεν ικανοποιεί πλέον τις απαιτήσεις του.

Ο μοντέρνος άνθρωπος ανεξαρτητοποιείται από γεωγραφικές και οικογενειακές αναφορές και δεσμεύσεις και γίνεται ο ίδιος δημιουργός της μοίρας του. Ό,τι συμβαίνει πλέον στο άτομο είναι θέμα προσωπικής βούλησης και επιλογής. Αυτή η εξέλιξη προς μεγαλύτερη απελευθέρωση και εξατομίκευση αντικατοπτρίζεται καλύτερα στην επιλογή του συντρόφου και τη δημιουργία οικογένειας.

Στο Μεσαίωνα το κορίτσι όταν παντρευόταν, δε δινόταν στο γαμπρό αλλά στην οικογένειά του. Δηλαδή η οικογένεια αποφάσιζε γι' αυτήν την καίριας σημασίας στιγμή στη ζωή του ανθρώπου. Το κριτήριο που έπαιζε σημαντικό ρόλο στην επιλογή ήταν η περιουσία (προίκα) και η συμβολή της στο εργατικό δυναμικό της νέας οικογένειας. Η ρωμαιοκαθολική Εκκλησία δε είχε καταφέρει να έχει αποφασιστικό ρόλο στην επιλογή συντρόφου και στην έγγαμη ζωή, πολύ πιο αποφασιστικό από εκείνον της οικογένειας¹⁰.

Μερικούς αιώνες αργότερα, με την ενδυνάμωση του κράτους, συρρικνώθηκε η δύναμη και η επιρροή της εκκλησίας σε πάρα πολλά θέματα και προπάντων σε αυτά που αφορούσαν την απόφαση του ατόμου για το γάμο και την οικογένεια. Η πορεία προς την εξατομίκευση (κυρίως απελευθέρωση του υποκειμένου από εξωτερικούς καταναγκασμούς) ενισχύθηκε και από τις νέες συνθήκες εργασίας που προώθησε ο νέος τρόπος οργάνωσης της καπιταλιστικής-βιομηχανικής παραγωγής.

Απελευθέρωση, βέβαια, και ελεύθερη επιλογή δε σήμαινε πως ο καθένας αυτοπροσδιοριζόταν απολύτως, αλλά πως όλα ακολουθούσαν μια προδιαγεγραμμένη πορεία, στην οποία, όμως, φαινόταν πως το άτομο συνέπραττε «ελεύθερα». Δηλαδή, από τα μέσα του 20ού αιώνα θα έλεγε κανείς ότι είχε καθιερωθεί ένα πρότυπο, το οποίο συνίστατο στα εξής: κάποιος μετά τις σπουδές ή τη μαθητεία ακολουθούσε ένα επάγγελμα, εγκατέλειπε το σπίτι, παντρευόταν, έκανε παιδιά τα οποία σπούδαζε ή τους μάθαινε κάποιο επάγγελμα, στη συνέχεια ακολουθούσαν

10. G. Burkart / M. Kohli, *Ehe, Liebe, Elternschaft. Die Zukunft der Familie*, Piper, München 1992.

εκείνα μια λίγο-πολύ όμοια πορεία, και στο τέλος αποχωρούσε και ο ίδιος από τον επαγγελματικό βίο. Με λίγα λόγια, οι δρόμοι κοινωνικής και επαγγελματικής ένταξης ήταν ευδιάκριτοι και σαφώς προσδιορισμένοι¹¹.

Από τη δεκαετία του '60 αρχίζει να διαταράσσεται αυτό το αυτονόητο πρότυπο ζωής. Η πορεία προς ακόμη μεγαλύτερη εξατομίκευση επιταχύνεται και αρχίζει μια νέα περίοδος ατομισμού. Η συμβατική συζυγική οικογένεια γνωρίζει μια σειρά από νέες μορφές σύνθεσης και λειτουργίας. Οι ατομικές επιλογές όλο και πληθαίνουν, οι παραδοσιακές δομές αμφισβητούνται, ενώ δοκιμάζονται νέοι τρόποι οργάνωσης της ιδιωτικής ζωής, τα λεγόμενα εναλλακτικά σχήματα. Η ατομική βιογραφία είναι, ή φαίνεται πως είναι, περισσότερο από ποτέ θέμα προσωπικής επιλογής με ένα βαθμό ελευθερίας ασύγκριτα μεγαλύτερο από πριν. Πότε θα φύγει κάποιος από το σπίτι, πότε και ποιον θα παντρευτεί είναι θέματα προσωπικής απόφασης. Αυτή, όμως, η μεγαλύτερη προσωπική ελευθερία στις επιλογές συνεπάγεται και μεγαλύτερη προσωπική ευθύνη, αφού απουσιάζουν εκείνα τα στηρίγματα, οικογενειακά, κοινωνικά, στα οποία θα αναζητούσε βοήθεια το άτομο σε περίπτωση ανάγκης. Αυτό δημιουργεί μεγαλύτερη ανασφάλεια στα άτομα.

Πέρα από τη μεταβολή στον τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας και τη μετατόπιση του κέντρου βάρους από την ομάδα στο άτομο, η συμβατική οικογένεια δέχεται καθημερινά τις πιέσεις που προκαλούνται από τις νέες και διαρκώς μεταβαλλόμενες κοινωνικές συνθήκες. Η σημερινή κοινωνική πραγματικότητα φέρνει καθημερινά τον άνθρωπο αντιμέτωπο με νέες απαιτήσεις, αλλά και δυνατότητες να ικανοποιηθεί ως άτομο τις ανάγκες και επιθυμίες του. Από την άλλη πλευρά, ο «πολιτισμός της ευδαιμονίας» ενισχύει την αποστροφή προς καθετί που επιβάλλει περιορισμούς και δεσμεύσεις ή προϋποθέτει θυσίες. Κάτω από αυτό το πρίσμα φαίνεται πως η συμβατική οικογένεια, της οποίας τη δομή προσδιορίζει ένα πλέγμα ευλαβικά τηρουμένων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων και προπάντων μια αυστηρή κατανομή των ρόλων κατά φύλο και ηλικία, δεν μπορεί πλέον να είναι το κυρίαρχο οικογενειακό σχήμα. Αντίθετα, καταγράφεται ως γενική τάση η προσπάθεια να αποφύγει κανείς υποχρεώσεις που θα μπορούσαν να έχουν ως συνέπεια τον περιορισμό της προσωπικής του προοπτικής. Αυτό φαίνεται να είναι και το στοιχείο που συντελεί στη διαρκή αύξηση του αριθμού των ατόμων που είτε απορρίπτουν κάθε προοπτική «οικογενειακής» συμβίωσης επιλέγοντας τη μοναχικότητα, είτε αναζητούν άλλα σχήματα οργάνωσης της ιδιωτικής ζωής, όπως η οικογένεια διπλής σταδιοδρομίας, η μονογονεϊκή οικογένεια ή η συμβίωση χωρίς γάμο¹².

Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 μειώνεται σε όλες τις βιομηχανικά αναπτυγ-

11. Στο ίδιο.

12. Τόσο τα αίτια των διαζυγίων όσο και οι συνέπειες που αυτά έχουν για τα παιδιά, αλλά και για τους ίδιους τους συζύγους, δεν έχουν ακόμη ερευνηθεί σε βάθος. Φαίνεται, όμως, βέβαιο πως ο αυξημένος αριθμός διαζυγίων, ή το ενδεχόμενό του, είναι στοιχεία που εξηγούν σε μεγάλο βαθμό την υπογεννητικότητα.

μένες χώρες ο αριθμός των γεννήσεων, και σε πολλές περιπτώσεις η μείωση αυτή κινείται κάτω από το όριο αναπαραγωγής του πληθυσμού, με αποτέλεσμα να διατυπώνεται πλέον ανησυχία για το δημογραφικό πρόβλημα που δημιουργείται. Την ίδια καθοδική πορεία παρατηρεί κανείς και στη σύναψη γάμων, ενώ, αντίθετα, οι ρυθμοί αύξησης των διαζυγίων είναι εντυπωσιακοί. Τα σκήπτρα στα διαζύγια κρατούν σήμερα οι ΗΠΑ, όπου μόνο τα μισά των ζευγαριών ζουν μαζί μέχρι να τους χωρίσει ο θάνατος. Τα άλλα μισά ζουν μαζί μέχρι να τους χωρίσει ο δικαστής. Επίσης στην Ευρώπη (με εξαίρεση την Ιταλία) παρατηρείται μια δραματική αύξηση των διαζυγίων. Τα μεγαλύτερα ποσοστά καταγράφονται σήμερα στην πρώην Σοβιετική Ένωση, στη Σουηδία, στη Δανία, στη Μ. Βρετανία και στην πρώην Ανατ. Γερμανία (πίν.1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Διαζύγια ανά 1.000 άτομα

Χώρες	1986	1995
Ευρώπη των 15	1,7	1,8
Βέλγιο	1,9	3,5
Δανία	2,8	2,5
Γερμανία	2,3	2,1
Ελλάδα	0,9	1,1
Ισπανία	0,5	0,8
Γαλλία	2,0	2,0
Ιρλανδία	**	**
Ιταλία	0,3	0,5
Λουξεμβούργο	1,8	1,8
Ολλανδία	2,0	2,2
Αυστρία	1,9	2,3
Πορτογαλία	0,8	1,2
Φιλανδία	2,0	2,7
Σουηδία	2,3	2,6
Αγγλία	3,0	2,9
Ισλανδία	2,0	1,9
Νορβηγία	1,9	2,4
Τσεχοσλοβακία	1,8	2,2
Η.Π.Α.	4,8	4,4
Καναδάς	3,0	2,6
Ιαπωνία	1,4	1,6

ΠΗΓΗ: Eurostat 1997

Ο αριθμός των παιδιών που έχουν την εμπειρία των διαζυγίων μεγαλώνει διαρκώς. Σύμφωνα με υπολογισμούς, κάθε δεύτερο παιδί που γεννιέται σήμερα στις ΗΠΑ για

ένα διάστημα θα ζήσει σε μια μονογονεϊκή οικογένεια, ενώ σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες (π.χ. στη Δανία) ένα στα δύο παιδιά γεννιούνται εκτός γάμου. Από την άλλη πλευρά, παρατηρούμε να αυξάνει ο αριθμός των μοναχικών ατόμων, καθώς και των ανάδοχων και χωλών οικογενειών. Τα επόμενα χρόνια αναμένεται μια μικρή μείωση των διαζυγίων ως συνέπεια της άρνησης του γάμου, ενώ θα παρατηρηθεί αύξηση των ζευγαριών που συζούν. Ο πίνακας 2 μας δίνει μια εικόνα των παιδιών που ζουν σε μονογονεϊκές οικογένειες με άνδρα ή γυναίκα «αρχηγό».

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Μονογονεϊκές οικογένειες κατά κατηγορία

Χώρες	Μόνοι άνδρες με παιδιά (χιλιάδες)		Μόνες γυναίκες με παιδιά (χιλιάδες)	
	1981	1991	1981	1991
Βέλγιο	51	83	204	302
Δανία	22	16	135	102
Γερμανία	256	394	1.357	2.146
Ελλάδα	....	38	....	155
Ισπανία	158	136	705	837
Γαλλία	129	233	758	1.369
Ιρλανδία	19	19	77	94
Ιταλία	435	442	1.087	1.398
Λουξεμβούργο	2	3	8	10
Ολλανδία	49	92	249	296
Αυστρία	...	41	...	238
Πορτογαλία	29	5	198	219
Φιλανδία	10	24	75	145
Σουηδία	...	28	...	160
Αγγλία	394	296	1.399	1.864
Ισλανδία	...	1	...	7
Νορβηγία	14	22	75	121
Τσεχοσλοβακία	19	23	106	122
Η.Π.Α.	1.733	2.884	8.705	10.890
Καναδάς	....	168	....	786
Ιαπωνία	....	....	....	....

ΠΗΓΗ: Eurostat 1997

Παράλληλα, αν παρατηρήσει κανείς τη σύνθεση των νοικοκυριών, διαπιστώνει πως ο αριθμός των μελών τους μειώνεται διαρκώς. Έτσι, το ποσοστό των νοικοκυριών με πέντε και περισσότερα άτομα μειώθηκε στην Ευρώπη μεταξύ 1900 και 1990 από 44% σε 5%, ενώ το ίδιο διάστημα αυξήθηκε το ποσοστό των νοικοκυριών με ένα

άτομο από 7% σε 35%. Ειδικά στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η Γερμανία είχε το 1981/82 το μεγαλύτερο ποσοστό των νοικοκυριών ενός ατόμου, ενώ η Δανία παρουσίαζε το μικρότερο ποσοστό νοικοκυριών με πέντε άτομα¹³. Η Ελλάδα και η Πορτογαλία έχουν τον μικρότερο αριθμό νοικοκυριών με ένα άτομο και τον μεγαλύτερο με τέσσερα ή περισσότερα. Δηλαδή, στην Πορτογαλία 14% των νοικοκυριών είναι ενός ατόμου και το 37% τεσσάρων ή περισσότερων ατόμων. Για την Ελλάδα, τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 16 και 37% (πίν. 3).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Νοικοκυριά κατά αριθμό ατόμων ως ποσοστό % του συνόλου των ιδιωτικών νοικοκυριών

Χώρες	Με ένα άτομο		Με τέσσερα ή περισσότερα	
	1981	1991	1981	1991
Βέλγιο	23	28	26	23
Δανία	29	34	23	18
Γερμανία	31	34	23	18
Ελλάδα	...	16	...	37
Ισπανία	10	...	49	...
Γαλλία	25	27	28	26
Ιρλανδία	17	20	48	43
Ιταλία	18	21	36	33
Λουξεμβούργο	21	25	30	27
Ολλανδία	23	30	32	23
Αυστρία	28	30	28	25
Πορτογαλία	13	14	39	37
Φιλανδία	27	32	28	23
Σουηδία	33	40	21	17
Αγγλία	22	27	30	24
Ισλανδία	...	...	...	...
Νορβηγία	28	34	30	24
Τσεχοσλοβακία	29	32	26	21
Η.Π.Α.	23	25	29	26
Καναδάς	20	23	33	28
Ιαπωνία	18	21	47	39

ΠΗΓΗ: Eurostat 1997

Έχοντας κανείς υπόψη του αυτές τις εξελίξεις, μπορεί να κάνει λόγο για κρίση της οικογένειας;

Η συζήτηση γύρω από το θέμα «κρίση του γάμου και της οικογένειας» δεν είναι

13. Deutscher Bundestag 1995, 60, G. Burkart/M. Kohli, ό. π. (σημ. 10).

κάτι νέο, αλλά χρονολογείται σχεδόν από τότε που οι θεσμοί αυτοί προσεγγίζονται επιστημονικά¹⁴. Η αγωνία για το μέλλον της οικογένειας ξεκίνησε με την καθιέρωση της οικογένειας-πυρήνα, η οποία θεωρήθηκε ως ταυτόσημο της απομόνωσης και εγκατάλειψης των ηλικιωμένων.

Για να κατανοήσει κανείς καλύτερα πώς προέκυψαν αυτές οι σημαντικές μεταβολές στις στάσεις και αντιλήψεις στα θέματα του γάμου και της οικογένειας, καθώς και στις σχέσεις των συντρόφων, πρέπει να εξετάσει την ιστορική τους διαδρομή. Όπως προαναφέρθηκε, η μετάβαση από την παραδοσιακή στη μοντέρνα κοινωνία συνοδεύτηκε από μια πρωτοφανή απελευθέρωση του ατόμου από τοπικές, οικογενειακές, ταξικές και θρησκευτικές δεσμεύσεις. Για τον άνθρωπο του Μεσαίωνα η ταυτότητα προσδιοριζόταν σχεδόν απόλυτα από την καταγωγή, Αυτός δε αντιλαμβανόταν τον εαυτό του περισσότερο ως μέλος μιας οικογένειας, μιας κοινωνικής τάξης, μιας κοινότητας και λιγότερο ως άτομο.

Στα παραδοσιακά σχήματα, η οικογένεια και η μικρή κοινότητα ήταν αυτές που παρείχαν ασφάλεια και συναισθηματική κάλυψη στο άτομο. Η σχέση του ζευγαριού και ο έρωτας ακόμη έπαιζαν έναν δευτερεύοντα ρόλο. Άλλωστε, υπάρχουν πλάτια στρώματα του πληθυσμού (αγρότες, εργάτες, υπηρετικό προσωπικό), που πολύ λίγες ευκαιρίες και ακόμη λιγότερο χρόνο είχαν για «έρωτες» με τη σημερινή σημασία του όρου. Ο γάμος ήταν κυρίως προορισμός, μέσο εξασφάλισης και προστασίας. Με την έννοια αυτή, το ζευγάρι δεν κατείχε κυρίαρχη θέση στην οικογενειακή ζωή. Με την απελευθέρωση του υποκειμένου από συγγενικές, ταξικές, τοπικές, θρησκευτικές και άλλες δεσμεύσεις, μεταβάλλεται η ερωτική σχέση σε μέσο για προστασία και ευτυχία που πριν από λίγο παρείχε η οικογένεια και η κοινότητα.

Οι άνθρωποι παντρεύονται πλέον σχεδόν αποκλειστικά από έρωτα, κάτι που παλιότερα δεν έπαιζε τόσο σημαντικό ρόλο. Και όσο περισσότερο εδραιωνόταν ο γάμος από έρωτα, τόσο το ζευγάρι απομονωνόταν από τον κύκλο των συγγενών και τόσο μεγάλωναν οι απαιτήσεις από τον σύντροφο. Και όσο πιο πολλές οι απαιτήσεις, τόσο περισσότερες και οι απογοητεύσεις. Ο δρόμος για το διαζύγιο έχει ήδη ανοίξει από τη στιγμή της τελετής του γάμου.

2.1 Η ελληνική οικογένεια

Όπως προαναφέρθηκε, η οικογένεια δεν αποτελεί μια ανεξάρτητη κοινωνική μονάδα, αλλά ένα σχήμα το οποίο επηρεάζεται άμεσα από το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται και λειτουργεί. Κάθε μεταβολή στις οικονομικές και γενικότερα στις κοινωνικές συνθήκες επηρεάζει αποφασιστικά τη δομή και τις λειτουργίες αυτού του σχήματος.

Πίσω από τη φαινομενική ομοιότητα διαφόρων τύπων οικογένειας υπάρχουν διαφορές, που δε συνδέονται με ατομικές διαφορές των μελών, αλλά με κοινωνικά

14. E. Durkheim (1892), *Cours de sociologie de famille: La familleconjugale*, στο : *Textes III*, minuit, Paris 1975, σσ. 35-49.

προσδιορισμένες διαφοροποιήσεις. Πρόκειται, ωστόσο, για διαφορές που δεν αναφέρονται μόνο στο μέγεθος και γενικά τη συγκρότηση της οικογένειας, αλλά σε βασικές της λειτουργίες και προπάντων στην κατανομή της εξουσίας και τις μεταξύ των μελών της σχέσεις.

Οι μετασχηματισμοί που σημειώθηκαν στην οικονομική-πολιτική σφαίρα της Δύσης και επέφεραν βαθύτατες αλλαγές στη δομή και λειτουργία της οικογένειας, δεν παρατηρούνται ούτε με την ίδια μορφή ούτε με την ίδια χρονική αλληλουχία στην ελληνική κοινωνία. Η ελληνική κοινωνία είναι δημιούργημα ιδιόμορφων ιστορικο-πολιτικών και οικονομικών συνθηκών, που χαρακτηρίζουν την πορεία της από τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους και προσδιόρισαν αναπόφευκτα και τις οικογενειακές δομές. Την εποχή που στην Ευρώπη έχει παγιωθεί ο βιομηχανικός-καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, στην Ελλάδα κυριαρχούν αγροτικές δομές, που φτάνουν σχεδόν αναλλοίωτες μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα¹⁵. Η σημαντική μεταβολή στη φυσιογνωμία της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας σημειώνεται από το τέλος της δεκαετίας του '50 με το μεγάλο κύμα εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης. Αυτό το φαινόμενο της σχεδόν μαζικής εξόδου του πληθυσμού από τις αγροτικές περιοχές στις πόλεις επηρεάζει αποφασιστικά η οικογένεια, η οποία στη συνέχεια δέχεται τις συνέπειες της νέας πραγματικότητας που διαμορφώνεται. Είναι γεγονός πως η αναζήτηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης στις πόλεις είναι θέμα όχι ενός αυτοπροσδιοριζόμενου κοινωνικού υποκειμένου, όπως συμβαίνει στην Ευρώπη της βιομηχανικής εποχής, αλλά θέμα ολόκληρης της οικογένειας, συλλογική προσπάθεια για προώθηση συλλογικών συμφερόντων. Στις σπουδές και την επαγγελματική αποκατάσταση ενός μέλους της οικογένειας έχουν χρέος να συμβάλουν όλοι, όπως στη συνέχεια έχουν δικαίωμα ή απαίτηση συμμετοχής στο αποτέλεσμα. Ο νέος τρόπος ζωής στην πόλη δεν οδηγεί σε χαλάρωση των σχέσεων (οικογενειακών-συγγενικών, φιλικών), αλλά αντίθετα σε σύσφιξη. Οι δεσμοί της κοινότητας μεταφέρονται στις περισσότερες περιπτώσεις στον τόπο νέας εγκατάστασης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι συνοικίες που φέρνουν τα ονόματα του τόπου προέλευσης των κατοίκων τους. Ένα ευρύ πλέγμα συγγενικών και φιλικών σχέσεων συμβάλλει στη διευθέτηση όποιων προβλημάτων αντιμετωπίζει η οικογένεια του μετανάστη, ανεξάρτητα αν πρόκειται για εσωτερική ή εξωτερική μετανάστευση.

Όπως συνάγεται από σχετικές έρευνες, η εργαζόμενη γυναίκα στην περιοχή της Πρωτεύουσας έχει τη βοήθεια κάποιου συγγενικού προσώπου. Για παράδειγμα, ενώ η οικογένεια-πυρήνας κυριαρχεί ως οικογενειακό σχήμα, συναντάμε τη διευρυμένη οικογένεια συχνότερα στις περιπτώσεις εκείνες όπου η γυναίκα εργάζεται, παρά σε περιπτώσεις που η γυναίκα δεν εργάζεται έξω από το σπίτι¹⁶.

15. Κοντογιώργης κ.λπ., *Η Ελλάδα σε Εξέλιξη*, εκδ. Εξάντας, 1986. Επίσης Ανδρέας Κιντής, *Ανάπτυξη της Ελληνικής Βιομηχανίας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1983.

16. Συμμεωνίδου, «Γονιμότητα και απασχόληση των γυναικών», στο *ΕΚΕ*, τ. 61/1986, σσ. 188-200. (198).

Οι μεταβολές αυτές που σημειώθηκαν στην ελληνική κοινωνία της μεταπολεμικής περιόδου είχαν σημαντικές επιπτώσεις τόσο στη μορφή όσο και στη δομή της οικογένειας που επικρατεί στη σύγχρονη Ελλάδα. Η οικογένεια από εκτεταμένη αγροτική μετατρέπεται σε αστεακή οικογένεια-πυρήνα. Στην Περιοχή της Πρωτεύουσας, για παράδειγμα, η οικογένεια-πυρήνας αντιπροσωπεύει το 89,4% των οικογενειών, ενώ η διευρυμένη της μορφή το 10,3%¹⁷. Σε ό,τι αφορά στην κατανομή των ρόλων και της εξουσίας στα πλαίσια της νέας αυτής οικογένειας δεν παρατηρούνται ουσιώδεις μεταβολές. Οι συζυγικοί ρόλοι παρατηρούμε να διαμορφώνονται σύμφωνα με τα παραδοσιακά πρότυπα και να ανταποκρίνονται στο παρσονικό πρότυπο διάκρισης ανάλογα με το φύλο (εκτελεστικοί για τους άνδρες, εκφραστικοί για τις γυναίκες). Σε σχετική έρευνα στην Περιοχή της Πρωτεύουσας διαπιστώθηκε ότι 83% των ερωτηθέντων ανδρών ήταν αντίθετοι με την απόφαση της γυναίκας να εργαστεί έξω από το σπίτι, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις εκείνες όπου αυτή ήταν παντρεμένη με παιδιά¹⁸.

Μερικά χρόνια αργότερα, οι θέσεις αυτές δεν έχουν διαφοροποιηθεί ουσιαστικά. Σε συναφή έρευνα, μόνο 7% των ερωτηθέντων εξέφρασαν μια θετική στάση απέναντι στην απασχόληση παντρεμένων γυναικών με παιδιά και λοιπές υποχρεώσεις, ενώ 60% ήταν υπέρ της επαγγελματικής απασχόλησης παντρεμένων γυναικών χωρίς παιδιά¹⁹.

Γενικά, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια άμβλυνση των παραδοσιακών αξιών και αποδοχή περισσότερο σύγχρονων προτύπων συμπεριφοράς, χωρίς ωστόσο να μπορεί να συγκριθεί η νέα κατάσταση που διαμορφώνεται στα διάφορα επίπεδα της οικογενειακής ζωής με αντίστοιχες στην ευρωπαϊκή οικογένεια. Ενώ, όπως προαναφέρθηκε, στην Ευρώπη παρατηρείται έντονη πτωτική τάση του δείκτη γαμηλιότητας, δραματική αύξηση των διαζυγίων, αύξηση των συμβίσεων και των γεννήσεων εκτός γάμου, δε φαίνεται να παρατηρούμε στην Ελλάδα τα φαινόμενα αυτά με την ίδια ένταση. Η Ελλάδα είναι από τις χώρες εκείνες της Ευρωπαϊκής Ένωσης όπου παρατηρείται άμεση σύνδεση γαμηλιότητας και γονιμότητας, αφού 98% των γεννήσεων προέρχονται από έγγαμες σχέσεις. Το ποσοστό αυτό είναι το υψηλότερο στην Ε.Ε.²⁰

Βέβαια, στο θέμα της γεννητικότητας η Ελλάδα φαίνεται να συμβαδίζει με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Οι γεννήσεις ακολουθούν μια πτωτική πορεία, η οποία άρχισε μετά τον πόλεμο και συνεχίστηκε με αργούς ρυθμούς μέχρι το 1980 για να

17. Συμεωνίδου (1986), *ό.π.* (σημ. 16), σελ. 199

18. Κ. Πρεσβέλου/Χ. Συμεωνίδου, «Κοινωνιολογική ανάλυση του φαινομένου της εκτρώσεως στον ελληνικό χώρο», *ΕΚΕ*, τ.28/1976, σσ. 275-285 και τ. 39-40/1980, σσ. 324-341.

19. Τ. Κολλάρου/Λ. Μουσούρου, *Παλιννόστηση*, Κέντρο Ανθρωπιστικών Σπουδών και Ερευνών, 1980, σελ. 73, όπως αναφέρεται από Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, *Η οικογένεια στην Αθήνα. Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1995, σελ. 43.

20. Β. Κοτζαμάνης/Λ. Μαράτου-Αλιπράντη (επιμέλεια), *Οι δημογραφικές εξελίξεις στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Λιβάνη- «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1994, σσ. 11-50.

επιταχυνθεί στη συνέχεια μέχρι το 1989 και να σταθεροποιηθεί κατόπιν μέχρι το 1995. Εμφανής είναι η επιτάχυνση αυτή στην περίοδο 1985-1995, όπως δείχνει και ο πίνακας 4. Βέβαια, θα πρέπει κανείς να παρατηρήσει ότι η φαινομενικά ίδια πορεία με τις λοιπές ευρωπαϊκές χώρες ξεκινά από διαφορετική αφετηρία. Οι λόγοι εδώ είναι περισσότερο οικονομικοί και λόγοι που αναφέρονται σε βιώματα στέρησης και λιγότερο λόγοι που σχετίζονται με την προσωπική ελευθερία και αυτοπραγμάτωση του ατόμου όπως στις λοιπές ευρωπαϊκές χώρες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Αριθμός γεννήσεων κατά έτος

έτη	αριθμ. γεννήσεων
1985	114.384
1986	110.754
1987	104.169
1988	107.355
1989	101.519
1990	102.108
1991	102.462
1992	103.797
1993	101.499
1994	103.460
1995	101.103

Τόσο για τη γαμηλιότητα όσο και για τη διάλυση των εγγαμίων συμβιώσεων διαθέτουμε πολύ λίγες μελέτες, τα δε στατιστικά στοιχεία που είναι διαθέσιμα παρουσιάζουν αδυναμίες που αναφέρονται στο μικρό χρονικό βάθος (1962), καθώς και στην επεξεργασία τους από τις αρμόδιες υπηρεσίες²¹.

Εξετάζοντας κανείς την εξέλιξη γάμων και διαζυγίων από τότε που διαθέτουμε στοιχεία [για τους γάμους διαθέτουμε στοιχεία από το 1949, ενώ για τη διάκρισή τους ανάλογα με το φύλο και το αν είναι πρώτοι ή δεύτεροι από το 1956. Για τα διαζύγια διαθέτουμε από το 1962²²], διαπιστώνει σημαντικές διακυμάνσεις, οι οποίες οφείλονται σε πολιτισμικά στοιχεία της ελληνικής κοινωνίας, όπως είναι οι πεποιθήσεις για τους γάμους σε δίσεκτα έτη (πίνακας 5). Οι πεποιθήσεις αυτές γύρω από τη σύναψη γάμων τα δίσεκτα έτη αποτελούν μια ιδιαιτερότητα για την ελληνική κοινωνία, την οποία πρέπει κανείς να λάβει υπόψη του στη μελέτη της γαμηλιότητας των Ελλήνων.

21. Β. Κοτζαμάνης, «Γαμηλιότητα και διάλυση των εγγαμίων συμβιώσεων στην Ελλάδα», στο *Επιθ. Κοινων. Ερευνών*, τ. 94/1997, σσ. 61-152 (64).

22. Στο ίδιο, σελ.64 επ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: Γάμοι στο σύνολο του πληθυσμού, αδρός δείκτης γαμηλιότητας

έτη	πληθυσμός	γάμοι	αδρός δείκτης
1985	9.934.300	63.709	6,41
1986	9.963.600	58.091	5,83
1987	9.983.500	66.166	6,62
1988	10.004.400	47.873	4,77
1989	10.038.700	61.884	6,13
1990	10.088.700	59.052	5,81
1991	10.200.000	65.568	6,40
1992	10.312.700	48.631	4,71
1993	10.379.500	62.195	5,99
1994	10.426.300	56.813	5,45
1995	10.454.000	63.987	6,12

Εκτός από τις διακυμάνσεις στην πορεία των γάμων που προαναφέρθηκαν, παρατηρούμε μια μικρή διαφοροποίηση στο λόγο πρώτοι γάμοι/ δεύτεροι γάμοι. Συγκεκριμένα, το ποσοστό των δεύτερων γάμων στο σύνολο των γάμων κάθε έτους μένει σταθερό για τους άνδρες, ενώ σημειώνει μικρή αύξηση για τις γυναίκες μετά το 1997 (πίνακες 6, 7).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6: Προηγούμενη οικογενειακή κατάσταση γαμπρού

έτη	άγαμοι	λόγος*	χήροι	διαζ/νοι	λόγος*	άγνωστο	σύνολο
1985	57.398	9:10	1.269	5.037	0,8:10	5	63.709
1986	52.046	8,9:10	1.314	4.730	0,8:10	1	58.091
1987	59.298	8,9:10	1.349	5.509	0,8:10	10	66.166
1988	42.319	8,8:10	1.072	4.482	0,9:10	-	47.873
1989	55.395	8,9:10	1.129	5.359	0,8:10	1	61.884
1990	52.729	8,9:10	1.036	5.281	0,9:10	6	59.052
1991	58.792	8,9:10	1.127	5.648	0,8:10	1	65.568
1992	43.207	8,8:10	977	4.440	0,9:10	7	48.631
1993	55.938	9:10	1.034	5.216	0,8:10	7	62.195
1994	51.104	8,9:10	896	4.810	0,8:10	3	56.813
1995	57.426	8,9:10	968	5.591	0,8:10	2	63.987

* Αριθμός πρώτων γάμων στους δέκα συναφθέντες του αντίστοιχου έτους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7: Προηγούμενη οικογενειακή κατάσταση νέφης

έτη	άγαμες	λόγος*	χήρες	διαζ/νες	λόγος*	άγνωστο	σύνολο
1985	59.341	9,3:10	705	3.663	0,6:10	-	63.709
1986	53.739	9,2:10	750	3.601	0,6:10	1	58.091
1987	61.163	9,2:10	762	4.233	0,6:10	8	66.166
1988	43.799	9,1:10	576	3.497	0,7:10	1	47.873
1989	56.875	9,1:10	680	4.329	0,7:10	-	61.884
1990	54.199	9,1:10	602	4.246	0,7:10	5	59.052
1991	60.281	9,1:10	718	4.566	0,7:10	3	65.568
1992	44.272	9,1:10	609	3.745	0,7:10	5	48.631
1993	57.176	9,1:10	699	4.316	0,7:10	4	62.195
1994	52.195	9,1:10	594	4.020	0,7:10	4	56.813
1995	58.512	9,1:10	666	4.807	0,8:10	1	63.987

Λιγότερο έντονης από ό,τι στη γαμηλιότητα είναι οι διακυμάνσεις των διαζυγίων. Ειδικότερα, το 1979 ψηφίζεται ο Νόμος 868, ο οποίος δίνει τη δυνατότητα για λύση όλων των νεκρών γάμων, καθορίζοντας ως κριτήριο κλονισμού της έγγαμης συμβίωσης την εξάχρονη τουλάχιστον συνεχή διακοπή της. Αυτό οδηγεί σε διπλασιασμό των διαζυγίων το επόμενο έτος και σε σημαντική αύξηση μέχρι το 1983.

Οι ριζικές αλλαγές που φέρνει η ψήφιση του νέου οικογενειακού δικαίου το 1983 οδηγούν σε νέα «έκρηξη» των διαζυγίων. Η νέα νομοθεσία διευκολύνει τη λύση γάμων που έχουν κλονιστεί χωρίς να λαμβάνει υπόψη την υπαιτιότητα. Παράλληλα παρέχει τη δυνατότητα συναινετικού διαζυγίου σε περιπτώσεις δεδηλωμένης επιθυμίας των συζύγων να λύσουν το γάμο τους. Η νέα κατάσταση μαζί με αλλαγές στις αντιλήψεις των συζύγων για το γάμο και την οικογένεια ευνοεί την αύξηση των διαζυγίων, ο δείκτης των οποίων είναι σταθερά ανοδικός (πίν. 8).

ΠΙΝΑΚΑΣ 8: Συνολικός αριθμός διαζυγίων και διαζύγια σε 1.000 γάμους

έτη	αριθμ. διαζυγίων	διαζύγια σε 1.000 γάμους
1979	4.763	59,68
1980	6.684	107,20
1981	6.349	89,20
1982	5.558	82,00
1983	5.907	83,03
1984	8.672	158,27
1985	7.568	118,79
1986	8.939	151,68
1987	8.830	140,38
1988	8.335	174,11
1989	6.360	102,77
1990	6.037	102,23
1991	6.351	96,86
1992	6.156	126,59
1993	7.725	124,21
1994	7.675	135,09
1995	10.995	171,83

Ένα σημαντικό στοιχείο που επίσης προκύπτει από τη μελέτη των στατιστικών στοιχείων της μεταπολεμικής περιόδου είναι η αύξηση των νοικοκυριών με ένα μέλος και η μείωση εκείνων με πέντε και περισσότερα μέλη. Έτσι παρατηρούμε στο διάστημα 1981-91 να έχουν αυξηθεί τα νοικοκυριά με ένα μόνο μέλος κατά 19,8%, ενώ έχουν μειωθεί εκείνα με πέντε και περισσότερα μέλη κατά 10,4% (πίν. 9). Η μεταβολή αυτή θα πρέπει να αποδοθεί στη μετανάστευση και το διαζύγιο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9: Ταξινόμηση νοικοκυριών κατά αριθμό μελών τους

αριθμός μελών	σύνολο νοικοκυριών		
	1970	1981	1991
1		434.290	520.261
2		734.510	854.863
3		601.150	657.343
4		713.980	746.728
5		304.870	273.217
>5		185.650	151.422
σύνολο		2.974.450	3.203.834

Στην ελληνική οικογένεια φαίνεται να συμβαίνουν φαινόμενα που σε μερικές περιπτώσεις αντικρούουν θέσεις και ερευνητικά δεδομένα που ισχύουν για την οικογένεια αναπτυγμένων βιομηχανικά χωρών. Για παράδειγμα, ενώ έχει διαπιστωθεί ότι γυναίκες με ριζοσπαστικές αντιλήψεις για τους ρόλους των φύλων αποκτούν λιγότερα παιδιά σε σχέση με γυναίκες παραδοσιακών αντιλήψεων, στην Ελλάδα συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Το γεγονός αυτό αποδίδει η Συμεωνίδου στο υψηλότερο κύρος που αποκτά η Ελληνίδα που εργάζεται και συμβάλλει στα οικονομικά της οικογένειας, με αποτέλεσμα να ασκεί σημαντική επιρροή στη λήψη των αποφάσεων που αφορούν την οικογένεια, συμπεριλαμβανομένης και της απόφασης για απόκτηση παιδιών²³. Επίσης ο αριθμός των παιδιών και η ηλικία τους δεν επηρεάζει την κατανομή της εξουσίας μεταξύ των συζύγων στον ίδιο βαθμό που αυτό συμβαίνει σε άλλες χώρες. Στην Ελλάδα η εξουσία της συζύγου αυξάνει με την απόκτηση παιδιών, ενώ συγχρόνως μειώνεται εκείνη του συζύγου. Το γεγονός αυτό αποδίδεται από μελετητές του φαινομένου στο γεγονός ότι η γυναίκα με την απόκτηση παιδιών έχει τη βοήθεια συγγενών, που της επιτρέπουν να εξακολουθεί να εργάζεται και με την έννοια αυτή να είναι σημαντική ή συμβολή της όχι μόνο στα οικονομικά της οικογένειας, αλλά και στη λήψη αποφάσεων²⁴. Μια άλλη ουσιαστική διαφορά, χαρακτηριστική της ελληνικής πραγματικότητας, είναι η σχέση εκπαιδευτικού επιπέδου και κατανομής της εξουσίας. Στις αναπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες η εξουσία του συζύγου είναι μικρή όταν είναι χαμηλό το εκπαιδευτικό επίπεδο, αυξάνει στη μέση εκπαίδευση και μειώνεται εκ νέου όσο αυξάνει το επίπεδο εκπαίδευσης. Στην Ελλάδα παρατηρούμε να αυξάνει η συνεργασία του ζευγαριού όσο αυξάνει το μορφωτικό επίπεδο του συζύγου²⁵.

Χαρακτηριστικό της ιδιόμορφης ελληνικής πραγματικότητας είναι επίσης η συμμετοχή των γυναικών στο σύνολο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας. Παρατηρούμε ότι τα ποσοστά αυτά μειώνονται αντί να αυξάνονται ως απόρροια του εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Σ' αυτό επέδρασαν τόσο οι περιορισμένες δυνατότητες της ελληνικής οικονομίας, όσο και οι παραδοσιακές αντιλήψεις που επικρατούσαν στην ελληνική κοινωνία. Το γεγονός αυτό προσδιόρισε και τις διαπροσωπικές σχέσεις των συζύγων, οι οποίες παραμένουν στα βασικά τους σημεία παραδοσιακές²⁶.

Οι επισημάνσεις αυτές μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως κάθε οικογένεια, κατά συνέπεια και η ελληνική, αποτελεί μια ιδιαιτερότητα, γεγονός που καθιστά άστοχη την προσέγγιση και μελέτη της με κριτήρια που εφαρμόζονται για την ανάλυση της «οικογένειας» γενικότερα²⁷. Αυτό μέχρις ενός ορισμένου σημείου είναι

23. Συμεωνίδου, *ό.π.* (σημ. 16), σελ. 145.

24. Λ. Μουσούρου, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, εκδ. Gutenberg 1989, σσ. 28 επ.

25. Στο ίδιο.

26. Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, *ό.π.* (σημ. 19), σσ. 128 επ.

27. Λ. Μουσούρου, *Η ελληνική οικογένεια*, εκδ. Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1984.

ωστό και μπορεί να πει κανείς ότι ίσχυε μέχρι σήμερα. Μέχρι σήμερα, γιατί τα πράγματα σε ορισμένα σημεία έχουν ριζικά αλλάξει ή διαφαίνεται μια τάση να αλλάξουν. Οι αλλαγές που σήμερα συντελούνται σε όλα τα επίπεδα είναι και σημαντικές και ραγδαίες, με αποτέλεσμα να μην μπορούμε πολλές φορές να τις παρακολουθήσουμε, και έτσι να αυξάνει η αβεβαιότητα, η ρευστότητα, η ανασφάλεια. Πολλές φορές οι αλλαγές αυτές προσδιορίζονται από παράγοντες που βρίσκονται έξω από τα όρια μιας κοινωνίας, στην προκειμένη περίπτωση της δικής μας, και επηρεάζουν αποφασιστικά θεσμούς και κοινωνικές διαδικασίες.

3. Η οικογένεια στα πλαίσια της νέας ευρωπαϊκής πραγματικότητας

Οι εξελίξεις που σημειώνονται σήμερα σε παγκόσμιο επίπεδο έχουν ως κοινό στοιχείο την προσπάθεια ενοποίησης και ομογενοποίησης κοινωνικών δομών και διαδικασιών. Πρόκειται για έννοιες που έχουν μεν ως αφετηρία τη σφαίρα της οικονομίας και της πολιτικής, δεν περιορίζονται όμως σ' αυτές, επεκτείνονται σε όλους τους τομείς του δημόσιου και ιδιωτικού βίου αλλάζοντας ριζικά τη φυσιογνωμία των κοινωνιών που συμμετέχουν στις μεγάλες ενώσεις κρατών όπως η Ε.Ε. Το αποτέλεσμα είναι να εκλείπουν όλο και πιο συχνά τα στοιχεία εκείνα που προσέδιδαν έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα στους θεσμούς, στα συστήματα αξιών, στα πρότυπα συμπεριφοράς, στις σχέσεις των ανθρώπων, στον τρόπο οργάνωσης της ιδιωτικής τους ζωής. Εκλείπουν τα στοιχεία εκείνα που διέκριναν ένα πολιτισμικό πρότυπο από το άλλο. Ήδη η Λευκή Βίβλος κάνει λόγο για το λαό και όχι για τους λαούς της Ευρώπης.

Η διαδικασία αυτή επισπεύδεται από την ανάπτυξη της τεχνολογίας, η οποία συμβάλλει στην ταχύτερη διάδοση της πληροφορίας, την εξάπλωση των νέων προτύπων και μηνυμάτων και καθιστά την προσπάθεια ομογενοποίησης αποτελεσματική.

Οι εξελίξεις αυτές μας ενδιαφέρουν, αφού αυτές θα διαμορφώσουν το νέο πλαίσιο μέσα στο οποίο θα λειτουργήσει η οικογένεια. Ποιες επιπτώσεις θα έχει η νέα οικονομική και κοινωνική πολιτική, σε ποιες μορφές σύγκλισης στον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας των διαφόρων οικογενειών θα οδηγήσει αυτή η πολιτική;

Εξετάζοντας κανείς σήμερα την πολιτική της Ε.Ε. παρατηρεί ότι αυτό στο οποίο δίνεται έμφαση είναι ο τομέας της απασχόλησης, όπου διαπιστώνονται δύο βασικές αδυναμίες: α) η αδυναμία αξιοποίησης του ανθρώπινου κεφαλαίου λόγω συγκριτικά χαμηλού μέσου επιπέδου επαγγελματικής κατάρτισης και β) η μακροχρόνια ανεργία, κάτι που δεν αποτελεί μόνο κοινωνικό όνειδος για τον πολιτισμό μιας Ηπείρου όπως η Ευρώπη, αλλά έχει και απώλειες για την οικονομία της, αν υπολογίσει κανείς τις διαρροές από φορολογικά έσοδα αλλά και τα αυξημένα βάρη των κοινωνικών υπηρεσιών (καταβολή επιδομάτων ανεργίας κ.λπ.). Παράλληλα, η κατάσταση αυτή δημιουργεί υψηλά ποσοστά φτώχειας με ό,τι αυτή συνεπάγεται (εγκληματικότητα, χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, κοινωνικό αποκλεισμό).

Ως λύση στο πρόβλημα της επαγγελματικής κατάρτισης προωθείται η προσαρμογή των συστημάτων εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης στις απαιτήσεις μιας με γοργούς ρυθμούς εξελισσόμενης τεχνολογίας και οργάνωσης της παραγωγής. Από την εκπαίδευση και κατάρτιση αναμένει η Ε.Ε. να επιλυθούν τα προβλήματα της «ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων, της κρίσης της απασχόλησης, του δράματος του κοινωνικού αποκλεισμού και της περιθωριοποίησης»²⁸. Στα πλαίσια αυτής της πολιτικής αποκτά ιδιαίτερη σημασία και βαρύτητα η έννοια της διά βίου εκπαίδευσης και κατάρτισης. Η γνώση απαξιώνεται σήμερα σε πολύ λιγότερο χρόνο απ' ό,τι παλιότερα, με αποτέλεσμα να καθίσταται μη εκμεταλλεύσιμη και να οδηγεί ευκολότερα στην ανεργία. Από την άλλη πλευρά, η αυτοματοποίηση της παραγωγής οδηγεί σε συρρίκνωση θέσεων εργασίας και εξαναγκάζει μέρος του εργατικού δυναμικού να αναζητήσουν σε άλλους κλάδους απασχόληση, όπου απαιτούνται νέες γνώσεις και δεξιότητες. Παράλληλα, προτεραιότητα δίνει η Ε.Ε. στη «συστηματική απελευθέρωση της αγοράς εργασίας, ειδικά της νομοθεσίας σχετικά με την προστασία της απασχόλησης και του καθορισμού των μισθών»²⁹. Στόχος αυτής της πολιτικής είναι η δημιουργία ενός ευέλικτου εργαζόμενου, πρόθυμου και ικανού να ανταποκρίνεται στις διαρκώς μεταβαλλόμενες ανάγκες της αγοράς εργασίας. Η έννοια της ευελιξίας είναι επομένως τόσο στο χώρο της εργασίας όσο και σε εκείνον της εκπαίδευσης και κατάρτισης καίριας σημασίας. Λέγοντας ευελιξία στο χώρο της εργασίας εννοούμε την ετοιμότητα του εργαζόμενου να αποδεχθεί μια διαφορετική κατανομή στο χρόνο απασχόλησης και φυσικά περικοπές στις αμοιβές του. Όπως στον τομέα της εκπαίδευσης και κατάρτισης, έτσι και σ' εκείνον της απασχόλησης τίποτα δεν είναι πλέον σταθερό και διά βίου. Από τη σταθερότητα στις εργασιακές σχέσεις που επικρατούσε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο περνούμε στην αμφισβήτηση των κεκτημένων στη δεκαετία του 1970 και τη διαπίστωση των πρώτων ρηγμάτων στις παραδοσιακές μορφές και σχέσεις απασχόλησης μέχρι την πλήρη αντικατάστασή τους τα τελευταία χρόνια από άλλες μη τυπικές, ελαστικές και ασταθείς³⁰.

Την ίδια ρευστότητα διαπιστώνει κανείς και στην έρευνα της φτώχειας. Η φτώχεια δε διαρκεί πάντα για μεγάλα χρονικά διαστήματα ή για μια ζωή, όπως παλαιότερα, αλλά μπορεί να αφορά ένα περιορισμένο χρονικό διάστημα. Από την άλλη, όμως, πλευρά, πλήττει μεγάλα τμήματα που πληθυσμού και δεν αφορά –όπως παλιά– συγκεκριμένα στρώματα, κυρίως περιθωριοποιημένα, αλλά έχει εισχωρήσει ή αποτελεί έναν κίνδυνο και για τα μεσαία ή μικρομεσαία κοινωνικά στρώματα³¹. Όλα, επομένως, στη ζωή του ανθρώπου είναι ένα επεισόδιο. Οι παραλληλισμοί

28. *Λευκή Βίβλος*, σελ. 113.

29. *Στο ίδιο*, σελ. 124.

30. M. Osterland, «Normalbiografie und Normalarbeitsverhaeltnis», όπως αναφέρεται από E. Beck-Gernsheim, *Was kommt nach der Familie?*, Beck'sche Reihe 1998, σελ. 55.

31. *Στο ίδιο*, σελ. 56.

είναι εύκολοι. Ότι ισχύει για την εργασία, τη φτώχεια, την εκπαίδευση, ισχύει και για την οικογένεια, αφού η οικογένεια δεν μπορεί να μένει ανεπηρέαστη από όσα διαδραματίζονται στα υπόλοιπα πεδία της κοινωνικής ζωής.

Το θέμα της ευελιξίας στην απασχόληση είναι αυτό που σίγουρα θα προκαλέσει τις μεγαλύτερες ρωγμές στη συμβατική οικογένεια, οι οποίες θα είναι τόσο μεγαλύτερες όσο λιγότερο παραδοσιακοί είναι οι ρόλοι των φύλων. Έρευνες έχουν δείξει πως η εναλλαγή στους χρόνους εργασίας (βάρδια), η απασχόληση σε περισσότερες από μία εργασίες κ.λπ. προκαλούν αναστάτωση στην οικογενειακή ζωή, που μπορεί να οδηγήσει σε ψυχικές διαταραχές και να διευκολύνει το δρόμο προς το διαζύγιο. Έχει διαπιστωθεί πως και μόνο η απασχόληση του άνδρα σε βάρδιες (με εναλλαγές ανά εβδομάδα) προκαλεί μεγάλη αναστάτωση στην οικογένεια και απαιτείται μεγάλο ψυχικό κόστος για να εναρμονιστούν τα ωράρια και οι ρυθμοί των μελών της. Οι συχνές εναλλαγές δεν δυσχεραίνουν μόνο την ποιοτική επικοινωνία, αλλά οδηγούν και σε αδυναμία για μακροπρόθεσμα σχέδια και προπάντων οδηγούν σε συρρίκνωση των κοινωνικών σχέσεων της οικογένειας. Σε τέτοιες περιπτώσεις ελαστικής απασχόλησης η εργασία του άνδρα είναι αυτή που δεσπόζει και δεν επιδέχεται μεταβολές, αναγκάζοντας τα υπόλοιπα μέλη να προσαρμόσουν τους ρυθμούς τους σ' αυτή την πραγματικότητα, ακόμη και όταν η γυναίκα είναι εργαζόμενη³². Σε πολλές από αυτές τις περιπτώσεις η γυναίκα αναγκάζεται ή να εγκαταλείψει εντελώς την εργασία της ή να την περιορίσει. Κι αυτό συμβαίνει ειδικότερα όταν τα παιδιά βρίσκονται σε ηλικίες που η επίβλεψη και η φροντίδα απαιτούν περισσότερο χρόνο. Αν αναλογιστεί κανείς το γεγονός ότι η ελαστικότητα αυτή στην απασχόληση δε θα περιοριστεί μόνο στην αλλαγή των ωραρίων, αλλά θα επεκταθεί και σε αλλαγές στις θέσεις εργασίας για το ίδιο άτομο (συνέπεια της έννοιας του απασχολήσιμου), αντιλαμβάνεται κανείς τότε ότι οι ρωγμές που θα προκαλούνται στη συμβατική οικογένεια θα είναι όλο και μεγαλύτερες, ειδικότερα στην περίπτωση που εργάζονται και οι δύο σύζυγοι.

Η λύση που προτείνεται με τη μορφή θέσεων των ειδικών είναι η επιστροφή των γυναικών στο σπίτι. Πρόκειται για λύση που πιστεύεται ότι εν μέρει θα διευθετήσει όχι μόνο το πρόβλημα της ανεργίας των ανδρών, αλλά και εκείνο της περίθαλψης των ηλικιωμένων και της φροντίδας των παιδιών. Μια τέτοια όμως λύση είναι σχεδόν αδύνατη, όχι μόνο γιατί οι γυναίκες έχουν ακολουθήσει στο πεδίο της αυτοπραγμάτωσής τους μια πορεία που είναι μη αναστρέψιμη, αλλά και για καθαρά οικονομικούς λόγους. Η γυναίκα έχει συνειδητοποιήσει πως το δικό της εισόδημα δε συμβάλλει μόνο στη βελτίωση των οικονομικών της οικογένειας (άλλωστε η απομάκρυνσή της από την εργασία θα πίεζε για αυξήσεις στους μισθούς των ανδρών), αλλά την εξασφαλίζει και στην περίπτωση ενός διαζυγίου. Κατά συνέπεια, θα πρέπει να βρεθούν άλλοι θεσμικοί τρόποι που θα διευκολύνουν την οικογένεια να αντα-

32. K. Juergens/K. Reinecke, *Zwischen Volks- und Kinderwagen*, δημοσίευτη ερευνητική μελέτη (1998), σελ. 77.

ποκριθεί στις υποχρεώσεις της στο νέο πλαίσιο εκπαίδευσης και απασχόλησης που διαμορφώνεται. Ποιος, όμως, θα χρηματοδοτήσει τους νέους αυτούς θεσμούς (κέντρα περίθαλψης, ολόημερους παιδικούς σταθμούς και νηπιαγωγεία) σε ένα σύστημα που συστηματικά καταργεί το κράτος πρόνοιας;

Μεγάλες ευρωπαϊκές βιομηχανίες προσπαθούν αυτήν τη στιγμή να προσφέρουν μια λύση στα προβλήματα που δημιουργούν αυτές οι νέες συνθήκες απασχόλησης από τη μια και η συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας από την άλλη. Καταβάλλεται μεγάλη προσπάθεια να εναρμονιστούν τα ωράρια λειτουργίας των νηπιαγωγείων με τα ωράρια εργασίας της οικογένειας, με στόχο τον καλύτερο συνδυασμό απασχόλησης και φροντίδας του παιδιού. Με τις πιέσεις των συνδικάτων προωθείται η δημιουργία ολόημερων παιδικών σταθμών και νηπιαγωγείων από τις ίδιες τις επιχειρήσεις. Το επιχείρημα που συνήθως προβάλλεται για να δικαιολογηθεί αυτή η εξέλιξη αναφέρεται κυρίως σε παράγοντες που έχουν σχέση με το δημογραφικό και γενικά με την πολιτική της αγοράς. Δεν είναι, όμως, αυτή η ουσία του θέματος. Η μοντέρνα παραγωγή δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την παραγωγική δύναμη «ψυχή». Εδώ βρίσκεται το κλειδί για μια αλλαγή στην οικονομική σκέψη, που θα επηρεάσει αποφασιστικά την κοινωνικοποίηση, την αγωγή και την εκπαίδευση στην οικογένεια και το νηπιαγωγείο. Η χρήση πολύπλοκης τεχνολογίας στην παραγωγή δεν απαιτεί πλέον μυϊκή δύναμη και μηχανικές κινήσεις, αλλά συγκέντρωση και αυτοπειθαρχία, που προϋποθέτουν ψυχική ευεξία. Και αυτό προσπαθούν να εξασφαλίσουν σήμερα στους εργαζομένους τους όλες οι μεγάλες επιχειρήσεις στον κόσμο. Παράλληλα, γίνεται όλο και πιο επιτακτική η ανάγκη για επαναπροσδιορισμό των ρόλων και ανακατανομή των οικιακών εργασιών. Αυτό σε συνδυασμό με την εξατομίκευση που προωθείται σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής του ανθρώπου αποτελούν στοιχεία που θέτουν σε αμφισβήτηση τη συμβατική οικογένεια.

Πώς επιδρούν ή πώς θα επιδράσουν οι εξελίξεις αυτές στην ελληνική οικογένεια.

Οι δομές της ελληνικής κοινωνίας είναι –όπως φάνηκε από την ανάλυση– σε πολλά σημεία διαφορετικές απ' ό,τι στις λοιπές χώρες της Ε.Ε., γεγονός που θα δημιουργήσει αρκετές αντιστάσεις στην υιοθέτηση νέων προτύπων, όπως αυτά θα προωθούνται στα πλαίσια της ευρωπαϊκής πολιτικής. Οι νέες μορφές εργασίας και κυρίως η τηλεεργασία είναι πιθανόν να αποτελέσει βραχυπρόθεσμα τομέα απασχόλησης της γυναίκας για καλύτερο συνδυασμό οικιακής εργασίας και επαγγελματικής απασχόλησης. Πρόκειται για μορφή εργασίας που αρμόζει περισσότερο στον παραδοσιακό ρόλο της Ελληνίδας. Αυτό, σε συνδυασμό με το χαμηλότερο δείκτη συνειδητοποίησης και χειραφέτησης, αυξάνει τον κίνδυνο για καθήλωση σε παραδοσιακούς ρόλους, γεγονός που «προστατεύει» και τη συμβατική οικογένεια. Μακροπρόθεσμα, όμως, η σύγκλιση θα είναι μεγαλύτερη και η υιοθέτηση άλλων προτύπων, που σήμερα συναντούμε σχετικά αραιά, θα είναι όλο και πιο συχνή, με αποτέλεσμα οι αναδομημένες οικογένειες, οι πολυγονεϊκές οικογένειες ή οι patchwork

οικογένειες (οικογένειες-μωσαϊκό) να μην αποτελούν πλέον περιθωριακά φαινόμενα και για την Ελλάδα.

Σημαντικό στοιχείο στη μεταβολή της φυσιογνωμίας της οικογένειας στα πλαίσια της Ε.Ε., που έχει μεγάλη σημασία και για την Ελλάδα, είναι εκείνο της διαπολιτισμικότητας. Διαπολιτισμικότητα είναι η έννοια που προωθείται σε όλα τα επίπεδα της Ε.Ε. και αυτό έρχεται σε αντίθεση με θέσεις για φυλετική ή εθνική καθαρότητα. Ήδη παρατηρούμε καθημερινά να αυξάνουν οι μικτοί γάμοι. Η ίδια, όμως, η έννοια της διαπολιτισμικότητας στα πλαίσια της οικογένειας προϋποθέτει ή προωθεί μια χαλάρωση σε αξίες και κανόνες και απαίτηση για μεγαλύτερη ανοχή, κατανόηση και αποδοχή στο πολιτισμικά διαφορετικό.

Η πορεία, επομένως, είναι: περισσότερη αστάθεια στο γάμο και τις διαπροσωπικές σχέσεις, περισσότερη αβεβαιότητα, περισσότερες μεταβατικές περιόδους στη ζωή του κοινωνικού υποκειμένου. Η πορεία αυτή είναι στον πυρήνα της όμοια και σε άλλα πεδία της μοντέρνας κοινωνίας και από τα οποία η οικογένεια δεν είναι ανεξάρτητη και ανεπηρέαστη, όπως, για παράδειγμα, προαναφέρθηκε στο χώρο της εργασίας και της εκπαίδευσης. Άλλωστε, τα στατιστικά στοιχεία για το γάμο, τις γεννήσεις και τα διαζύγια δεν δείχνουν απλά μια συνέχεια και σταθερότητα στην εξέλιξη των δεικτών, αλλά πρόκειται περισσότερο για μια σταθερότητα της μεταβολής. Αυτό που διακρίνουμε είναι περισσότερο μια απομάκρυνση από το παραδοσιακό πρότυπο γάμου και στροφή προς ένα πρότυπο που εμπεριέχει τη δυνατότητα λύσης της έγγαμης συμβίωσης με μεγαλύτερη ευκολία απ' ό,τι παλαιότερα.

Είναι εντυπωσιακό ότι ακόμα και σήμερα νέοι άνθρωποι αναφέρουν τη δημιουργία οικογένειας και τη γονεϊκότητα ως σημαντικές αξίες και στόχους στη ζωή τους. Επίσης σημαντικό είναι να παρατηρήσει κανείς πως η πλειονότητα των ανθρώπων που ζουν μόνοι δεν είναι αντίθετη με κάθε μορφής ένωση. Σε έρευνα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, το 1994, σχετικά με τις αξίες των Ευρωπαίων, η οικογένεια καταλαμβάνει την πρώτη θέση με ποσοστό 96% και ακολουθούν η εργασία, η φιλία και η συμβίωση με έναν σύντροφο³³. Επίσης, σε έρευνα του Eurobarometer, περισσότεροι από 2/3 των Ευρωπαίων θεωρούν ως «σημαντικό» ή «πολύ σημαντικό» την απόκτηση παιδιών. Ο στόχος αυτός θεωρείται λιγότερο σημαντικός από τους Δανούς, ενώ ως ιδιαίτερα σημαντικός αξιολογείται από τους Έλληνες, τους Ισπανούς, τους Ιταλούς και ένα μέρος των Γερμανών³⁴. Το ερώτημα που ανακύπτει εδώ είναι, γιατί οι άνθρωποι αυτοί δεν πραγματώνουν αυτές τις αξίες και τους στόχους τόσο συχνά όσο οι προηγούμενες γενιές. Γιατί, δηλαδή, προτιμούν όλο και συχνότερα τη μοναχικότητα και την άρνηση της γονεϊκότητας ως τρόπους οργάνωσης της ιδιωτικής τους ζωής.

Σ' αυτό το πλαίσιο, η παραδοσιακή μορφή της οικογένειας δε θα εξαφανιστεί, θα τη συναντούμε όμως όλο και πιο αραιά, αφού παράλληλα θα αναπτύσσονται

33. *Social Europe. The European Union and the Family*, 1/94, s. 22.

34. Στο ίδιο.

άλλες μορφές σχέσεων, οι οποίες θα συνδέουν τον άνθρωπο όχι για μια ζωή, αλλά για ορισμένα διαστήματα. Βέβαια, δε θα λείπουν εκείνοι που θα κολυμπούν αντίθετα στο ρεύμα: εκείνοι που θα αναζητούν στην οικογένεια την πυξίδα για να προσανατολιστούν στο λαβύρινθο του εκσυγχρονισμού. Αλλά η επιθυμία δεν είναι ποτέ συνώνυμο της εκπλήρωσης. Αν τέτοιες μεμονωμένες περιπτώσεις για αναβίωση της συμβατικής οικογένειας ευδοκιμήσουν και επικρατήσουν σε πλατιά στρώματα του πληθυσμού, είναι κάτι που φαίνεται μάλλον απίθανο. Κι αυτό για τον πολύ απλό λόγο: ένα πλαίσιο, ένα σύστημα που προκάλεσε τις ρωγμές στη συμβατική οικογένεια, δεν μπορεί χωρίς ριζικές μεταβολές στη δομή του να τις αποκαταστήσει.